

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ЛАТИНСЬКОГО ПИСЬМА В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ В XVI–XVII ст.

Письмо як типовий прояв діяльності людини є продуктом її соціокультурного розвитку. З одного боку, це інструмент поширення суспільно-політичних, культурних досягнень, а з іншого — їх же відображення¹. Становлення особливостей письма, його еволюція відбуваються в рамках: а) мовної системи; б) освітньо-навчального процесу; в) суспільно-економічних, суспільно-політичних, культурних запитів і їхніх трансформацій; г) застосування й зміни знарядь письма (М. Коен²); д) мистецько-естетичного світогляду суспільства (В. Істрін³).

Якщо говорити про латинське письмо, то на сьогодні є ряд праць, присвячених різним аспектам взаємозв'язку його еволюції та соціально-культурних, економічних тенденцій життя людства. Так, добре досліджена взаємозалежність освітньо-педагогічного процесу й еволюції графічних форм латиниці⁴, процесу генези національних мов⁵, є напрям, що займається соціологією письма⁶. На жаль, усі ці студії не виходять за хронологію Середньовіччя. Для модерного часу вказані питання залишаються мало або взагалі не розробленими.

Російський (радянський) палеограф Віктор Малов, підсумовуючи свій аналіз французького письма кінця XV–XVIII ст., вказував, що на його розвиток впливали інтенсивна фінансово-економічна діяльність, розширення діловодчої кореспонденції, ускладнення адміністративного апарату, зростання культури та освіти. Та разом із тим відзначав, що механізм впливу цих факторів на історію письма надто мало вивчений⁷.

Із перерахованих факторів два — ускладнення, розширення адміністративного апарату та розширення діловодчої кореспонденції, листування органів влади — можна віднести до політичних явищ і процесів. У загальному

¹ *Львів-Свидницький М.* Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV — першої половини XVI ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. — Львів, 2009. — С. 3.

² *Истрин В.* Развитие письма. — М., 1961. — С. 342.

³ Там же.

⁴ Передусім, це дослідження угорського вченого І. Хайнала.

⁵ Спорадично це питання розкривають у своїх працях Я. Словінський, В. Малов, В. Ваттенбах та ін.

⁶ До нього відносяться праці закордонних вчених Ф. Рьоріга, І. Хайнала, Г. Самсоновича і Б. Кюрбіс.

⁷ *Малов В.* Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII вв. — М., 1975. — С. 136–137.

вигляді політичний процес трактують як форму функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі і часі. Точніше він може бути охарактеризований як сукупність дій, спрямованих на збереження або зміну певної політичної ситуації⁸ чи серії політичних явищ, пов'язаних між собою причинними або структурно-функціональними залежностями⁹.

Вплив політичних процесів на письмо фактично не вивчався з певних науково-об'єктивних міркувань: історія писемності — це, передусім, соціокультурний та науковий, інтелігентно-інтелектуальний пласт, продукт людської діяльності. Держава, органи влади, політичні інституції чи казуси, обставини, події не справляють виняткового значення на генезис системи письма, а просто ним користуються. Хоча в дослідженнях різних моментів латинського письма так чи інше заходить мова про політичні паралелі вузлових моментів еволюції латиниці. Один із яскравих прикладів таких паралелей, а радше «перпендикулярів» — це події V–VIII ст. в Західній Європі. Після розпаду Західної Римської імперії на територіях новоутворених «варварських» королівств поширилися так звані «національні типи письма». У VIII ст. імператор Священної Римської імперії Карл на державному рівні провів реформу письма, яка полягала в його уніфікації для всіх територій імперії та мала сприяти централізації влади¹⁰.

Нашим завданням у конкретній темі дослідження є виявити та зафіксувати точки впливу, взаємодії тих чи інших політичних подій, явищ, процесів і еволюції латинського письма в XVI–XVII ст. в Європі та на українських теренах (на той час — складових Корони Польської, згодом Речі Посполитої).

Ідеологічною передумовою багатьох політичних трансформацій у XVI–XVII ст. був гуманістичний світогляд, що з Італії та Франції поширився на Священну Римську імперію, а звідти на Польщу¹¹. Вироблений італійськими каліграфами гуманістичний курсив та його різновиди — мішане готико-гуманістичне письмо, італіка, канцеляреска — швидко проникали через торговельні, наукові, економічні зв'язки до інших країн. Унаслідок італійських війн 1494–1559 рр. із Францією¹² Італія була втягнута в економічну кризу, та по їх завершенні економічне становище покращилось і стабілізувалося на кількадесят років¹³. Але з кінця XVI ст. знову розпочинається невідворотний

⁸ Шляхтун П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К., 2002. — С. 231

⁹ Там же. — С. 23.

¹⁰ Див. детальніше з цього питання праці Б. Бішоффа: *Bischoff B. Paléographie de l'Antiquité romaine et du Moyen Age occidental.* — Paris, 1983; *Id. Die Karolingische Minuskel // Karl der Grosse. Werk und Wirkung.* — Aachen, 1965. — P. 206–209.

¹¹ *Зашикліяк Л.* Історія Центрально-Східної Європи: Посібник. — Львів, 2001. — С. 134.

¹² Новая история стран Европы и Америки XVI–XIX века: в 3-х ч. / Под ред. А.М. Родригеса. — М., 2008. — Ч. 3. — С. 345–348.

¹³ Там же. — С. 349–350.

економічний занепад¹⁴. Італійське фінансове письмо на готичній основі, курсивне й практичне для роботи в канцеляріях, зі зменшенням кількості економічних операцій виходить з ужитку¹⁵. З економічним занепадом Італії в другій половині XVI — середині XVII ст. каліграфічні школи занепадають¹⁶, а центр каліграфії переміщується до Франції¹⁷.

Італійські війни спричинили не лише занепад каліграфії та вихід з обігу торгового письма в Італії. Вони сприяли інтенсивному проникненню у Францію італійського гуманістичного курсиву. Одними з перших його почали використовувати придворні аристократичні кола¹⁸, які відповідали за більшість політичних процесів у країні й розуміли переваги італійського гуманістичного курсиву над французьким готичним. Французьке письмо саме починає втрачати свої специфічні ознаки (зокрема скорочення) і наближатися до італійського згідно з ордонансом 1539 р., за яким уся офіційна документація має вестись французькою мовою¹⁹. Протягом всього XVII ст. ці два типи письма розвивались, взаємозбагачуючи одне одного спільними формами, дуктом тощо. Кожен писар французької канцелярії в XVII ст. володів як французьким курсивом (для написання королівських послань), так і італійським гуманістичним, названим у Франції бастардою (для написання листів державних секретарів)²⁰. Особи вищої державної ієрархії мали видавати документи тільки національним письмом, а не запозиченим. Французькі каліграфи прагнули регламентувати, спростити канцелярські курсиви, що відображало процес формування бюрократичного апарату. 1633 р. французький парламент дозволив учителям каліграфії навчати лише двом типам письма — французькому готичному курсиву, що отримало назву «фінансове», та італійській бастарді²¹.

У канцеляріях Англії панівним до середини XVII ст. залишався готичний курсив у каліграфічних та регуляризованих формах²². Різні видозміни письма XVI–XVII ст. — *chancery hand*, *court hand*, *secretary hand* — формуються за постготичними традиціями²³. Вони отримали назву «управлінське письмо». Під час протекторату О. Кромвеля²⁴ 1650 р. було заборонено їх використання й указом революційної влади замінено італійським курсивом. Так новий очільник Англії прагнув позбутися пережитків монархічної влади. Проте реставрація Стюартів, що почалася 1660 р.²⁵, відновила секретарські та

¹⁴ Там же. — С. 351.

¹⁵ *Petrucchi A. Breve storia della scrittura latina.* — Roma, 1989. — P. 200.

¹⁶ *Люблинская А. Латинская палеография.* — М., 1969. — С. 151.

¹⁷ Там же. — С. 153.

¹⁸ Там же. — С. 154.

¹⁹ Там же. — С. 153.

²⁰ *Малов В. Указ. соч.* — С. 106.

²¹ *Люблинская А. Указ. соч.* — С. 156–157.

²² Там же. — С. 160.

²³ *Gieysztor A. Zarys dziejów pisma łacinskiego.* — Warszawa, 2009. — S. 185–186.

²⁴ *Новая история стран Европы и Америки XVI–XIX века.* — М., 2010. — Ч. 2. — С. 468–470.

²⁵ Там же. — С. 472.

інші «управлінські» типи письма. Вони продовжували розвиватись аж до остаточного скасування парламентом 1731 р.²⁶

Особлива доля спіткала готичне письмо в модерний час у Німеччині, через політичні та міцно пов'язані з ними релігійні й економічні перипетії. Суспільні та духовні зрушення в житті країни в кінці XV — на початку XVI ст., Реформація та Селянська війна мали яскраво виражений національний характер, сприяли зростанню національної свідомості й збереженню культурних здобутків, серед яких було німецьке готичне письмо. Гуманістичне письмо було добре відоме в Німеччині, але використовувалось хіба для латинських текстів. Відомий каліграф Вольфганг Фуггер писав у своєму підручнику з каліграфії 1553 р.: «Це виглядає непристойним, коли німецький (німецькомовний) текст написаний латинськими буквами»²⁷. У XVI ст. консервація готичного курсиву була зумовлена Реформацією, реакцією проти всього італійського, «папського». У XVII ст. ситуація дещо змінилася. Унаслідок Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) економічна розруха Німеччини призвела до її політичної роздробленості, партикуляризму окремих князівств та земель. Це не давало стимулів до вироблення єдиного, швидкого й розбірливого письма²⁸, що на той час формувалося в інших європейських країнах. Однак політична роздільність збільшувала відданість німців готичному письму як фактору, що єднав їх у ментальному плані²⁹. Політичні обставини XVII ст. відіграли свою роль і в чеських землях: після битви на Білій горі 1620 р. Габсбурги ліквідували залишки чеської автономії, у регіоні ще більше поширилася німецька культура, зміцнило свої позиції неоготичне письмо³⁰.

Як Реформація, так і її антипод — Контрреформація — явища не лише релігійні. У цих подіях брали участь перші особи держав, що надавало значення рухам політичного забарвлення. Та й узагалі, ще достатньо сильним у XVI–XVII ст. був зв'язок світської та духовної влади, а боротьба за віру тягнула за собою війни. Історично склалося так, що на «озброєнні» канцелярій ордену Товариства Ісуса (єзуїтів), конгрегацій святого Мавра та інших контрреформаційних, католицьких установ, організацій було письмо італійська бастарда³¹, що слідом за проникненням діячів цих рухів у різні країни поширювалося там разом із ними.

Своєрідною з точки зору взаємодії політичних процесів та еволюції латинського письма була ситуація в Польщі. З часів пізнього середньовіччя й до другої половини XVII ст. у країні невпинно росла кількість міст, особливо

²⁶ *Gieysztor A.* Op. cit. — S. 185.

²⁷ *Таценко Т.* Палеография неметких документов XVI в. // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1979. — Вып. XI. — С. 288.

²⁸ *Люблинская А.* Указ. соч. — С. 164.

²⁹ *Таценко Т.* Указ. соч. — С. 288.

³⁰ *Hlaváček I.* *Vademecum pomocných věd historických.* — Praha, 1988. — S. 88.

³¹ *Добиш-Рождественская О.* История письма в Средние века. Руководство к изучению латинской палеографии. — М., 1987. — С. 218; *Gieysztor A.* Op. cit. — S. 181.

із самоврядним статусом на німецькому праві. Латинське письмо з'являлось у поселенні разом із локаційним документом і появою канцелярії, органів влади — вїта, ради й лави³². Розширення адміністративного апарату, утворення нових управлінських інститутів у містах розширювали сферу вжитку письма, прискорювали процес його швидкості та усталення курсивних, канцелярських форм. Внутрішньополітичним явищем, зв'язаним із життям міських осередків, були королівські привілеї найрізноманітнішого характеру. Їхнє письмо часто копіювали писарі місцевих канцелярій і вживали згодом у повсякденній практиці³³.

Польща переймала доволі швидко нові віяння письма передусім через культурні інститути. Та доволі живучим і конкурентоздатним із гуманістичним виявився польський постготичний курсив, що вживався ще в 1630-х рр. Як показують дослідження Я. Словінського, спершу нові форми письма з'явилися у королівській канцелярії, дещо пізніше — у канцелярії краківської капітули та єпископської краківської канцелярії. На черзі ставали канцелярії Кракова (міська, гродська, земська), а потім решта інших міст і сіл. Часова різниця між кожним етапом складала в середньому 5–10 років. У канцеляріях малих провінційних міст і сіл писарські традиції, як правило, оновлювалися повільніше. Так, постготичний курсив у канцеляріях малих міст і сіл ще на початку XVII ст. використовувався в чорнових записах, а також переважав у приватному листуванні³⁴. На соціально-політичних особливостях постготики в цьому виді письма варто детальніше зосередити увагу.

Особисті листи, документи й нотатки велись міщанами, котрі склали найбільшу частку писемного населення XVI–XVII ст. у Польщі, та шляхтою, яка посідала друге місце³⁵ й у вказаний період володіла двома третинами всіх міст Корони Польської³⁶. Так, наприклад, у Руському воєводстві, станом на XVI–XVII ст., із локованих 105 міст 17 було королівських, 4 — церковних і 84 — шляхетських³⁷. Шляхта була вагомим чинником політичного життя, що фактично функціонувала як шляхетська республіка. У XVI–XVII ст. серед шляхти, на фоні ідеології шляхетського сарматизму, почала поширюватися ксенофобія антизахідного характеру. Шляхта вороже сприймала проникнення в Польщу західної культури, недовірливо ставилася до королівського й магнат-

³² *Bartoszewicz A.* Piśmienność mieszczańska na późnosredniowiecznym Mazowszu. Problemy i perspektywy badawcze // *Rocznik Mazowiecki*. — 2010. — № 22. — S. 9.

³³ *Льків-Свидницький М.* Палеографічні таблиці у фондовій збірці князів Любомирських (ЦДА України у Львові) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. — Дрогобич, 2008. — Вип. XI–XII. — С. 431–437. Див. також опублікований комплекс привілеїв міста Львова: Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Упор. М. Капраль. — Львів, 1998.

³⁴ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. — Lublin, 1992. — S. 52.

³⁵ *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1986. — S. 555.

³⁶ *Ibid.* — S. 399.

³⁷ *Ibid.*

ського дворів, що жили на західний кшталт³⁸. Тож рецепція письма італіки як культурне надбання шлюбу короля Сигізмунда I Старого з італійською принцесою Бonoю Сфорцою 1518 р.³⁹, недовге правління Генріха Валуа (1573–1574 рр.) і перше знайомство польської еліти з французькою бастардою сприймалися передусім заможною шляхтою. Більшість із них постійно посилала своїх дітей вчитись за кордон. Для дрібної шляхти ці можливості були обмежені. Тож можна зробити припущення, що в містах та селах Польщі, де довго зберігалися постготичні форми, тамтешні власники свідомо певний час гальмували поширення гуманістичних західних взірців письма. На прикладі дослідження Я. Лосовським шляхетських міст Любельського воєводства вже з'ясовано та підтверджено факти контролю міськими власниками канцелярської роботи писарів і втручання в її хід⁴⁰. Але наразі це тільки гіпотеза, що потребує додаткового джерельного обґрунтування.

Контрреформація в Польщі також сприяла змінам у стилях вживаного письма. Її «офіційне» письмо, італійська бастарда, розпочало поширення в регіоні в 1590-х рр., якраз за часів правління короля Сигізмунда III⁴¹, який був ревним прихильником католицьких устоїв церкви⁴². У XVII ст. французький гуманістичний варіант бастарди ще більше утвердився в країні за рахунок династичних шлюбів принцеси Людовіки Марії Гонзага з Владиславом IV 1646 р., а потім з Яном Казимиром 1649 р., що посирили французький вплив на Польщу⁴³. Із початком Контрреформації дрібна шляхта опиняється в доволі цікавій ситуації: з одного боку, у державі поширюються протестантські та кальвіністські школи, що дають гідну й недорогу гуманістичну освіту, а їм на зміну приходять безкоштовні єзуїтські колеґіуми, що залучають до своїх навчальних програм і протестантські науки⁴⁴. В обох випадках ведеться навчання власне гуманістичному письму. За рахунок дешевизни науки найбільший приріст освіченості в цілому серед населення в XVII ст. належав саме дрібній шляхті, яка брала активну участь у Реформації⁴⁵ чи долучалася до її освітньої системи.

Якщо вести мову про українські терени, то актом безумовно великої політичної та культурної ваги, що спричинив поширення латинського письма на нові території, була Люблінська унія 1569 р. До складу Польського коро-

³⁸ *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 136.

³⁹ *Śłowiński J.* Op. cit. — S. 104.

⁴⁰ *Łosowski J.* Kancelarie miast szlacheckich wojewodztwa lubelskiego od XV do XVIII wieku. — Lublin, 1997. — S. 72–75.

⁴¹ *Śłowiński J.* Op. cit. — S. 106.

⁴² *Зашикільняк Л., Крикун М.* Вказ. пр. — С. 158.

⁴³ *Śłowiński J.* Op. cit. — S. 126.

⁴⁴ *Зашикільняк Л., Крикун М.* Вказ. пр. — С. 157.

⁴⁵ *Зашикільняк Л.* Вказ. пр. — С. 158.

лівства були приєднані Київське, Волинське й Брацлавське воєводства⁴⁶, частини Великого князівства Литовського — українські православні регіони, де в побуті та офіційному листуванні вживалась українська мова на кириличному алфавіті. Із часу унії в ділове життя Правобережної України проникає польська мова на латинському алфавіті, яка поступово витісняє кирилицю з ужитку. Українська мова в актових книгах судів і Київського, і Волинського воєводств зникає після Андрусівського договору 1667 р., коли, як зазначає Н. Яковенко, українська шляхта була змушена визнати свою залежність як у політичному, так і в культурному плані від польської держави⁴⁷. А остаточний перехід у діловодстві з української на польську мову, заміна кирилиці латиницею були прискорені законом про зрівняння в правах литовської та польської шляхти, за яким польська мова ставала офіційною мовою Великого князівства Литовського⁴⁸.

На теренах Галичини, так званої Червоної Русі, латинське письмо було в обігу з 1340 р., коли Казимир Великий приєднав до Польщі ці землі, а в урядах утвореного тут Руського воєводства — з часу його виникнення, 1434 р. У XVI ст. у Львові, центрі воєводства, починають поширюватись взірці гуманістичного письма з Європи. Передумовою й приводом для цього вважають велику пожежу 1527 р., що призвела до потреби швидкого відновлення міста, необхідності широких політичних, торговельних та культурних контактів із європейськими центрами⁴⁹.

Не минули Руське воєводство як Реформація, так і Контрреформація, зокрема, у галузі освіти. Серед студентів із Галичини популярністю користувалися школи кальвіністів. У м. Дубецьку на р. Сян (західна частина Руського воєводства) з 1559 р. почала діяти перша на території України кальвіністська школа гуманістичного типу, де лише в період до 1562 р. навчалося близько 300 юнаків із Перемишльської та Сяноцької земель Руського воєводства (школа, імовірно, припинила своє існування в 1580-х рр., разом із ліквідацією церковної громади)⁵⁰. 1661 р. за підсумками Гадяцького договору 1658 р. був відкритий Львівський університет, де також навчали письму. Та його вплив на регіональну писарську традицію залишається нез'ясованим.

⁴⁶ Яковенко Н. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні (друга половина XVI — перша половина XVII ст.) // Архіви України. — 1978. — № 6. — С. 9–10.

⁴⁷ *Ее же*. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX веков. Межвузовский сборник научных трудов / Ред. Н.П. Ковальский. — Днепропетровск, 1983. — С. 70.

⁴⁸ Там же. — С. 71.

⁴⁹ Царьова Н. Из спостережень над готико-гуманістичним курсивом латинського письма у Львові XVI ст. — На правах рукопису.

⁵⁰ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури. — К., 2001. — Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. — С. 577.

Підсумовуючи, варто сказати, що політичні процеси, однозначно, вплинули на еволюцію латинського письма в європейських країнах XVI–XVII ст., і це відобразалося в таких формах:

1) італійсько-французькі війни, що призвели до занепаду центру каліграфії в Італії й зміщення його до Франції;

2) революційні події середини XVII ст. в Англії, що призвели до нестривалого скасування давніх готичних видів письма;

3) Реформація, Селянська війна й Тридцятилітня війна, в які була втягнута Німеччина, що, зокрема, призвело до консервації готичних курсивних та каліграфічних взірців;

4) династичні шлюби польських королів, що ставали джерелом проникнення італійських і французьких гуманістичних взірців письма;

5) супротив королівській владі польською шляхтою, яка стояла на позиціях ідеології сарматизму, довго протидіяла перейманням нового письма із Заходу, уживала постготичний курсив, та згодом пройшла через Реформацію й почала використовувати гуманістичний;

6) династична Люблінська унія, згідно з положеннями якої українські етнічні території (Київське, Волинське, Брацлавське воєводства) були включені до складу Польського Королівства й стали територією для поширення латинської, польської мов та латинського письма.